

ФАН-ТЕХНИКА ТАРАҚҚИЁТИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ҚУРИЛИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ РАҒБАТЛАНТИРИШ МОДЕЛИ

*Диярова Маҳлиё Исламовна, таянч докторант
Самарқанд шаҳри, e-mail: maxlishka0022@umail.uz*

Зайналов Жаҳонгир Расулович, илмий раҳбар, и.ф.д., профессор

Annotatsiya: Maqolada innovatsion iqtisodiyot sharoitida qurilish sohasini rivojlantirish va turar joy qurilish ko'lamini oshirish masalalari yoritilgan bulib bunda asosiy e'tibor qurilish sohasidagi subyektlarini faoliyatini iqtisodiy rag'batlantirish modelining qurilish samaradorligini oshirishdagi ahamiyati, yangi qurilish obyektlarini baholash va ularni iqtisodiy rag'batlantirish buyicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: qurilish, innovatsiya, ilm-fan, o'zlashtirish bosqichi, texnologik jarayon, qurilish loyihasi, xo'jalik faoliyati, moliyaviy mexanizm, samaradorlik koefitsenti, iqtisodiy rag'batlantirish modeli, ish haqi fondi, rag'batlantuvchi ustamalar shkalasi.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития строительной отрасли и увеличения объемов жилищного строительства в условиях инновационной экономики. Основное внимание уделено значению модели экономического стимулирования деятельности субъектов строительной отрасли для повышения эффективности строительства, а также разработке предложений и рекомендаций по оценке новых строительных объектов и их экономическому стимулированию.

Ключевые слова: строительство, инновация, наука, этап освоения, технологический процесс, строительный проект, хозяйственная деятельность, финансовый механизм, коэффициент эффективности, модель экономического стимулирования, фонд заработной платы, шкала стимулирующих надбавок.

Annotation: The article addresses issues related to the development of the construction industry and the increase in the volume of housing construction in the context of an innovative economy. The main focus is on the significance of the economic incentive model for the activities of construction industry entities to enhance construction efficiency, as well as the development of proposals and recommendations for the assessment of new construction projects and their economic incentives.

Keywords: construction, innovation, science, stage of development, technological process, construction project, economic activity, financial mechanism, efficiency coefficient, economic incentive model, wage fund, scale of incentive bonuses.

Кириш.

2022-2026 йилларга мўлжалланган мамлакатни ривожлантириш стратегиясида иқтисодий ривожлантириш, қурилиш кўламини ошириш, буюртмачилар эҳтиёжларини қондирадиган юқори сифатли уйлар қурилишини таъминлаш вазифалари белгиланган. Шу билан бирга, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш жараёнида умумий тежаш ва тежамкорлик таъминланиши ва қурилиш билан шуғулланадиган ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини ўсишини тезлаштириш учун мавжуд имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш керак.

Инновацион маҳсулотларда мужассамланган илму-фан ютуқларини ўзлаштириш «тадқиқот–ишлаб чиқариш» жараёнининг энг муҳим ва қийин босқичларидан биридир. Қурилишда инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқиш босқичи қурилиш корхонаси (фирмаси) муайян конструкция ишлаб чиқиш учун техник топшириқ олган пайтдан бошланади ва янги қурилиш маҳсулотини ишлаб чиқаришнинг белгиланган техник-иқтисодий кўрсаткичларига (ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқариш техник параметрлари, таннархи, меҳнат сиғими, рентабеллик ва ҳоказо) эришиш билан тугайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.

Қурилиш соҳасини ривожлантиришда янги объектлар қурилишини баҳолаш ва иқтисодий рағбатлантириш моделлари устида хорижий олимлардан Эдвард Глейзер (Гарвард Университети) ўз тадқиқотларида шаҳарларнинг ривожланиши ва янги қурилиш объектларининг иқтисодий самарадорлигига қаратган. Америкалик иқтисодчи Роберт Шиллер (Йель Университети) иқтисодий рағбатлантириш моделлари ва қурилиш бозори ҳақидаги тадқиқотлари билан машҳур бўлган, унинг ишлари асосан қурилиш лойиҳаларининг молиявий таҳлилларига асосланган¹.

Маҳаллий олимлардан А.Т.Кенжабоев, Д.Т.Юлдашев, Б.А.Юсупов, С.Х.Файзуллаев, У.В.Гафуров, Ж.Р.Зайналов, О.Имомов, Г.Абдуллаева, Ш. Саидов кабиларнинг ҳам илмий тадқиқот ишлари ўз аҳамиятига эга. О.Имомовнинг олиб борган тадқиқот ишлари қурилиш ва инфратузилма ривожланишига қаратилган бўлиб, у иқтисодий рағбатлантириш моделларини қўллаш орқали қурилиш соҳасини ривожлантириш устида тадқиқотлар олиб борган².

Ушбу олимлар ва тадқиқотчилар қурилиш соҳасини ривожлантириш ва янги объектлар қурилишини баҳолаш бўйича турли хил моделларни тадқиқ қилишган.

¹ Edward L. Glaeser Charles G. Nathanson. An extrapolative model of house price dynamics. NBER Working Paper No. 21037 March 2015 JEL No. D03, G02, R21. Pg.-51. Edward L. Glaeser. Real Estate Bubbles and Urban Development / NBER Working Paper No. 22997 December 2016 JEL No. G15, R10, R30. Pg.-44.

² Кенжабоев А.Т. Тадбиркорлик фаолиятида ахборотлаштириш миллий тизимини шакллантириш муаммолари: иқт.фан.док.дисс....автореф. - Тошкент.: ТДИУ. 2005. - 41 б., Гафуров У.В., Ахунжанов У.М., Юлдашев Д.Т., Юсупов Б.А., Файзуллаев С.Х. Ўзбекистонда ўрта мулкдор қатламини кенгайтиришда тадбиркорлик салоҳиятидан фойдаланиш. -Т.: Молия, 2017. – 224 б., Зайналов Ж.Р. Саттаров Т. А. Повышение инновационной активности предприятий в условиях модернизации экономики //Головний редактор. – 2015. – С. 137.

Тадқиқот методологияси.

Қурилиш соҳасини ривожлантиришда объектлар қурилишини баҳолаш ва иқтисодий рағбатлантириш моделлари устида олиб борилган тадқиқотлар жараёнида мантикий фикрлаш, гуруҳлаш, статистик таҳлил, тизимли таҳлил, математик моделлаштириш, прогнозлаштириш каби усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар.

Янги техника ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва бу билан боғлиқ харажатларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- а) қурилишдан олдинги ўзлаштириш харажатлари ва ишлари;
- б) уйларнинг серияли қурилишини ўзлаштириш харажатлари ва ишлари.

Қурилишни ўзлаштириш босқичи янги бино (объект) лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қуриш, уни қуришнинг технологик жараёнини ишлаб чиқиш; дастлабки ускуналар тўпламини қуришнинг технологик жараёнини лойиҳалаш ва ишлаб чиқиш; хом ашё, материаллар ва ярим тайёр маҳсулотларни синовдан ўтказиш; ишлаб чиқиш ва харажатлар стандартлари ва техник ҳужжатларни лойиҳалаш; объектининг синов намунасини ишлаб чиқариш ва синовдан ўтказиш, техник ҳужжатларга тузатиш киритиш; дастлабки тўплам ускуналари ва жиҳозларини, шунингдек ностандарт ускуналарни ишлаб чиқариш; ускуналарни қайта солашни ўз ичига олади.

Ўзлаштириш босқичида янги қурилиш лойиҳасини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш - ишчилар ва муҳандислар томонидан қисмларни, жиҳозларни, йиғмаларни ва барча янги жиҳозларни қайта ишлаш ва йиғиш бўйича зарур тажриба ва кўникмаларни эгаллаш амалга оширилади, қурилишни ташкил этиш ва (оператив) бошқаришнинг бутун механизми йўлга қўйиш, ишлаб чиқариш технологияси такомиллаштириш ва босқичма-босқич ишлаб чиқиш ишлари давом этмоқда, масалан, технологик ускуналар ишлаб чиқарилмоқда, ускуналар қайта соланмоқда ва қайта ташкил этилмоқда, бу эса ушбу босқичда ўзлаштириш харажатларини сезиларли даражада оширади. Ўзлаштириш харажатлари бу ерда қурилишнинг биринчи (агар керак бўлса, иккинчи) йилининг тахминий қиймати ва доимий смета нархини тасдиқлашда қабул қилинган харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида намоён бўлади.

Инновацион қурилиш техникасини ўзлаштириш жараёнининг мазмуни, унинг асосий босқичлари ва харажатлар таркиби таҳлили шуни кўрсатадики, уни амалга ошириш, хусусан, қурилиш корхоналаридан катта моддий ва меҳнат харажатларини талаб қилади. Янги объектни ўзлаштириш бўйича фаолиятда турли босқичларда корхонанинг деярли барча ходимлари – техник-иқтисодий хизматлар, қурувчилар, асбобсозлик корхоналари, қурилишнинг ёрдамчи ва асосий таркибий қисмлари иштирок этадилар. Бунда янги техникани ўзлаштириш бўйича ишлар қурилиш корхонасининг асосий фаолиятдан, яъни объектни топширишдан жиддий фарқ қилади. Бу фарқ энг аввало қўл меҳнати ва индивидуал ишларнинг улуши кескин ошган ҳолда муҳандислар ва қурувчиларнинг юқори малакали (мураккаб) меҳнатининг анча катта харажатларидир. Янги техникани ўзлаштириш хусусиятларини тавсифлар эканмиз, «дастлабки қурилиш харажатлари... ва

келгусида уни ишлаб чиқариш харажатлари»³ ўртасида катта фарқ борлиги аниқлади. Ушбу фарқ ҳозирги вақтда бинолар, техника, машиналар конструкцияларининг мураккаблиги, уларнинг параметрлари ўсиши ва қурилиш ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ўзгарган шакллари туфайли янада муҳим аҳамият касб этмоқда.

Инновацион технологияларни ўзлаштириш жараёнлари қурилиш корхоналарининг молиявий-хўжалик фаолияти натижаларига сезиларли салбий таъсир кўрсатмоқда. Масалан, биз томонидан ўтказилган сўров натижаларига кўра, 100 дан ортиқ қурилиш корхоналарининг рентабеллиги 30 дан 8-10% гача камайди, инновацион маҳсулотлар улуши 10 дан 50% гача ошди. Инновацион ривожланиш жараёнларининг қурилиш корхоналари фаолиятига салбий таъсири қурилиш корхоналарининг кўплаб мутахассислари томонидан тасдиқланган.

Қурилишда фан ва техника ютуқларини ўзлаштириш жараёни ва унинг қурилиш корхоналарининг молиявий-иқтисодий кўрсаткичларига таъсири иқтисодий рағбатлантиришнинг тегишли интеграциялашган тизимини яратиш ва улардан фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Дастлабки элемент сифатида бундай иқтисодий рағбатлантириш тизими инновацияларни молиялаштиришни ўз ичига олиши керак. Молиявий механизм янги ускуналарга таяниб, бутун қурилишни молиялаштириш учун самарали шароитларни таъминлаш ва корхоналарни инновацияларга қизиқтириш учун мўлжалланган. Ушбу муаммонинг энг қийин нуқтаси серияли қурилиш блокларидан фойдаланиш харажатларини молиялаштириш ҳисобланади.

Қурилиш корхоналари даражасида янги қурилиш техникасининг иқтисодий самарасини ошириш (фойда ўсиши) маълум иқтисодий шароитлар яратишни талаб қилади. Бундай энг муҳим шарт – бу қурилиш харажатларининг таъсирини нейтрализация қилиш, яъни серияли қурилиш ишлаб чиқаришнинг биринчи даврининг смета қиймати ва смета нархини белгилаш учун асос сифатида олинган харажатлар ўртасидаги фарқни корхонага қоплаш. Қурилиш компаниясининг молиявий натижаларига ривожланиш харажатларининг жуда муҳим салбий таъсирини тўлиқ нейтрализация қилиш унинг янги қурилиш ускуналарини ишлаб чиқишда иқтисодий қизиқишини таъминлаш учун зарурдир, чунки фақат шу шартдагина хўжалик юритиш самараси қурилиш компаниясига берилиши мумкин бўлган муайян иқтисодий воситалар (биринчи навбатда, нарх) ёрдамида натижали самарага айланади. Ўзлаштириш харажатлари таъсирини нейтрализация қилиш молиялаштириш механизми таркибида самарали компенсация механизми ташкил қилиш ва унинг фаолият юритишини назарда тутати.

Бироқ, компенсация механизмининг самарали ишлаши эски ва янги ускуналар учун фақат прогнозли меъёрий фойда олиш учун тенг шароитларни яратишни назарда тутати. Таъкидлаш жоизки, қурилиш объекти нархининг ўсишига кўп жиҳатдан қурилиш техникасидан фойдаланиш таъсир қилади. Кўриниб турибдики, қурилиш корхоналари томонидан фақат тартибга солувчи фойда олиш эски маҳсулотларга нисбатан иқтисодиётда (қурилиш корхоналарида)

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 25, ч. I, с. 116.

сезиларли тежашни таъминлайдиган янги ускуналардан фойдаланишни рағбатлантириш учун етарли эмас. Шу сабабли янги техникадан фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш тизимининг навбатдаги элементи янги техниканинг нафақат норматив фойда, балки янги техника иқтисодий самарасини курувчилар ва истеъмолчилар (мижозлар ва буюртмачилар) ўртасида тақсимлаш йўли билан қўшимча фойда (стратегик самара) олишни ҳам таъминлайдиган бошланғич (смета) нархи ҳисобланади.

Янги техникалардан фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш тизимининг ажралмас элементи тўғридан-тўғри ишлаб чиқувчилар ва янги технологияларни яратувчиларни молиявий рағбатлантиришдир. Ушбу соҳадаги энг муҳим масалалар иқтисодий рағбатлантириш учун маблағларни шакллантириш ва тақсимлашдан иборат. Моддий рағбатлантиришнинг бутун тизими янги ускуналардан фойдаланиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишнинг якуний ҳақиқий натижаларини (иқтисодий самарасини) ҳисобга олишга асосланиши керак.

Янги техникаларни иқтисодий рағбатлантириш тизимининг функциялари ва мазмунини белгилашда қуйидаги услубий таъминотни таъкидлаш жоиз. Турли функцияларга эга бўлган тизимнинг ушбу элементлари умумий, афтидан, қайтиш тамойилларига асосланиши лозим. Иқтисодий рағбатлантиришнинг бутун тизимини боғловчи нуқтаси, шубҳасиз, янги техниканинг синергетик таъсири муаммоси бўлиши керак.

Келинг, қурилиш корхоналарида янги техникалардан фойдаланишни иқтисодий рағбатлантириш тизими қандай иқтисодий воситалардан иборатлигини батафсил кўриб чиқайлик.

Янги техникалардан фойдаланишни кўриб чиқишда шуни таъкидлаш жоизки, қурилишда янги қурилиш материалларини ўзлаштириш энг мураккаб ва муҳим жараёнлардир. Янги қурилиш материалларининг чиқарилиши қурилиш корхоналари фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатадиган бир қатор омиллар билан боғлиқ. Қурилиш компанияларининг инновацион қурилиш материалларига бўлган қизиқишига таъсир кўрсатадиган иқтисодий воситалардан бири бу янги техникаларнинг смета нархидир.

Рағбатлантирувчи ролини бажариш учун янги қурилиш лойиҳаларининг нархи бир қатор зарур талабларга жавоб бериши лозим бўлади. Асосийси, уни аниқлашнинг бошланғич нуқтаси қурилиш материаллари, ўхшаш ёки тегишли маҳсулотларнинг функционал мақсадларида жорий нархлари бўлиши керак. Меҳнат унумдорлиги ошиши ва ишлаб чиқариш харажатлари камайиши билан жорий нархлар даражасини босқичма-босқич, иқтисодий жиҳатдан асосли пасайтириш амалга ошириб борилади, бу иқтисодиётда янги илғор материаллар, машиналар, қурилмалар ва ускуналардан кенгроқ фойдаланишнинг муҳим шартидир. Янги қурилиш объектларининг нархи нафақат объектни қуриш учун иқтисодий асосланган харажатларни ҳисобга олган ҳолда, жорий нархлар даражасига қараб белгиланиши керак, балки бу янги ускуналарни рағбатлантириш учун айниқса муҳимдир, илгари ўзлаштирилган (ишлатилган) материаллар билан таққослаганда иқтисодиётда янги материаллардан фойдаланиш самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Қурилишда янги объектларнинг прогрессивлиги ва уларнинг нархи иқтисодий асослилиги учун объектив мезон – бу объектларни мижозларга етказиб бериш ва ушбу объектлардан фойдаланиш натижасида илгари ўзлаштирилган етарли қурилиш объектлари билан таққослаганда олинган иқтисодий самарадир.

Шундай қилиб, смета нархининг рағбатлантирувчи роли янги қурилиш объектига иқтисодий асосланган нарх белгилаш учун хўжалик иқтисодий самараси шундай тақсимлашни назарда тутадик, бунда истеъмолчилар учун нисбатан арзонлашув билан бирга корхоналарни рағбатлантириш таъминланган бўлади, объектнинг лойиҳа-смета қийматини ишлаб чиқувчи корхоналар учун эса – иқтисодий самара ҳажмига қаралади. Иқтисодий самаранинг тақсимланиши қурилиш объектларининг техник ва иқтисодий параметрлари бўйича маҳаллий ва хорижий техника, материалларнинг энг яхши ютуқларидан юқори бўлган нархлари солиқ имтиёзларини ҳисобга олган ҳолда белгиланиши билан таъминланади.

Қурилиш объектининг иқтисодий жиҳатдан мақбул нархини аниқлаш учун қурилиш корхонаси ва янги қурилиш объектининг истеъмолчиси ўртасида тақсимланадиган иқтисодий самаранинг қиймати, яъни тақсимланадиган иқтисодий самара ҳисобланади. Тақсимланадиган иқтисодий самарани ҳисоблаш учун асос бўлиб янги маҳсулот нархининг юқори ва пастки чегараларини аниқлашдир⁴.

Қурилиш объекти нархининг юқори чегараси янги қурилиш объекти нархининг шундай назарий (ҳисобланган) четки қиймати бўлиб, унда истеъмолчи алмаштириладиган (ишлаб чиқаришдан олинадиган) ва янги маҳсулотлардан фойдаланишдан тенг фойда кўради ва у қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$ВГЦ_T = Ц_T^Б \Delta \Phi Z_{рент}^H \times \frac{\Gamma_{об}^{стр.прод Н}}{\Gamma_{об}^{стр.прод Б}} \times \frac{\frac{1}{C_{р}^{сл Б}^{стр Т}} + НК_{озф}^{эф}}{\frac{1}{C_{р}^{сл Н}^{стр}} + НК_{озф}^{эф}} + \frac{I_{сп}^Б - I_{сп}^H}{\frac{1}{C_{р}^{сл Н}^{стр}} + НК_{озф}^{эф}} \pm \Delta I_{зм}^{кз} T, \quad (1)$$

бу ерда:

$ВГЦ_T$ - янги техника (ускуна) нархининг юқори чегараси;

$Ц_T^Б \Delta \Phi Z_{рент}^H$ – харажатлар амалдаги даражаси ва белгиланган рентабеллик нормативини ҳисобга олган ҳолда тузатиш киритилган базис техника нархи;

$\Gamma_{об}^{стр.прод Н}$ ва $\Gamma_{об}^{стр.прод Б}$ – янги ва базис техника бирликлари ёрдамида қурилган қурилиш объектлари (маҳсулотлари) йиллик ҳажмлари;

$C_{р}^{сл Б}^{стр Т}$ ва $C_{р}^{сл Н}^{стр}$ – қоидага кўра, маънавий эскиришни ҳисобга олган ҳолда аниқланадиган тегишлича янги ва базис техниканинг хизмат қилиш муддати;

$НК_{озф}^{эф}$ – қабул қилинган норматив самарадорлик коэффициенти;

$I_{сп}^Б$ ва $I_{сп}^H$ – базис ва янги теъника бирлигидан фойдаланишда буюртмачининг (истеъмолчининг) қурилиш ҳажмига жорий йиллик харажатлари. Бунда жорий харажатларнинг ўзгариши қурилиш маҳсулотларининг умумий таннархи ўзгариши

⁴ Шунини таъкидлаш керакки, тақсимланадиган ва хўжалик иқтисодий самараси сифат жиҳатидан бир хил ва улар орасида фақат миқдорий фарқ мавжуд.

бўйича эмас, балки ички умумий қурилиш ва ноишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олмасдан, яъни ускуналарга (техникага) техник хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш учун базис ва янги ускуналар қиймати бўйича амортизация ажратмаларини қўшмасдан, фақат тўғридан-тўғри харажатлар ва сарфларни ўзгартириш орқали аниқланади;

$\Delta И_{ЗМ}^{КЗ} Т$ – қурилиш объекти истеъмолчисининг капитал харажатларининг ушбу фойдаланиш натижасида келиб чиқадиган қўшимча, фақат тегишли техника (ускуналар) сотиб олиш билан боғлиқ базис техника ўрнига янги техникадан фойдаланиш билан боғлиқ ўзгариши (янги техника, қурилиш-монтаж ишлари, уларни ташиш ва сақлаш харажатлари ва ҳ.к. қийматисиз).

Қурилиш объекти учун минимал нарх чегараси янги қурилиш объекти нархининг шундай назарий (ҳисобланган) четки қиймати бўлиб, унда қурувчи алмаштирилган (қурилишдан олиб ташланган) ва янги техника учун бир хил даражада фойдалидир ва бу қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$M_{ин}Ц = C_{ст} N_{стр}^п + ПР_{н.рен} \times \Delta ФЕН_{стр}^{об} \quad (2)$$

бу ерда:

$M_{ин}Ц$ - янги қурилиш объекти (тайёр маҳсулот) нархининг қуйи чегараси;

$C_{ст} N_{стр}^п$ - сотиш нархининг асоси сифатида олинган янги қурилиш маҳсулотларининг нархи;

$ПР_{н.рен}$ - қурилиш корхоналари маблағлари қийматига ҳисобланган рентабеллик стандартини ҳисобга олган ҳолда белгиланган фойда;

$\Delta ФЕН_{стр}^{об}$ - янги объектни қуриш учун зарур бўлган қўшимча капитал қўйилмаларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган янги қурилиш маҳсулотларининг фонд сифими.

Агар ишлаб чиқариш бирлигининг фонд сифимини аниқлаш деярли имконсиз бўлса, нархнинг паст чегарасини ҳисоблаш учун таннархга ҳисобланган тахминий рентабеллик олинади. Шунда формула (2) қуйидаги шаклни олади:

$$M_{ин}Ц = C_{ст} \times (1 + \Delta H_1), \quad (3)$$

бу ерда: ΔH_1 - рентабеллик нормативига мувофиқ ҳисобланган фойда миқдорини қурилиш фондлари қийматига, қурилиш маҳсулотларининг нархига боғлаш орқали аниқланган рентабеллик нормативи.

Ҳисоблаб чиқилган янги маҳсулот нархининг юқори ва қуйи чегаралари асосида тақсимланган иқтисодий самара қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\mathcal{E}_{эф} = M_{ин}Ц - (M_{ин}Ц + C_m \mathcal{Z}_{ат}) \times (1 + M_{ин} K_{эф}Ц), \quad (4)$$

бу ерда:

$\mathcal{E}_{эф}$ – тақсимланган иқтисодий самара;

$C_m \mathcal{Z}_{ат}$ - қурилиш корхоналарининг объектни тайёрлаш ва қуриш билан боғлиқ режалаштирилган (тахминий) харажатлари (янги техника, материаллар);⁵

⁵ Улар ушбу тахмин қилинган харажатларнинг умумий миқдорини, қоидага кўра, ушбу маҳсулотларни оммавий етказиб бериш бошланганидан икки йилдан ортиқ бўлмаган муддатда чиқарилиши кўзда тутилган материаллар сонига бўлиш йўли билан аниқланади. Серияли ишлаб чиқариш тез янгиланган маҳсулот турлари учун икки йилдан уч йилгача давом этади, гарчи бошқа саноат усуллари ишлаб чиқариш бирлигига сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш учун бошқа даврни назарда тутади.

$M_{\text{ин}} K_{\text{озф}} \Pi$ - янги қурилиш маҳсулотлари нархининг юқори чегараси нархнинг пастки чегараси ва уни тайёрлаш, ўзлаштириш харажатларидан минимал ошиб кетиш коэффициенти ($M_{\text{ин}} K_{\text{озф}} \Pi$, қоидага кўра, 0,15 га тенг).⁶

Янги объект (техника) нархига рағбатлантирилган қўшимча тўлов (қўшимча фойда шаклида) фақат максимал нарх чегарасининг минимал нарх чегараси ҳамда қурилиш корхоналарининг қурилиш объектларини тайёрлаш ва улардан фойдаланиш бўйича харажатлари йиғиндиси ($\frac{M_{\text{ин}} \Pi}{M_{\text{ин}} \Pi + C_{\text{мзат}}}$) 15 дан катта бўлган ҳолларда белгиланади, бу ушбу турдаги янги объект (техника) юқори самарадорлигини кўрсатади. Бундай юқори самарали техникани сотиш нархини аниқлаш формуласи қуйидаги шаклга эга:

$$H_{\text{ач}} \Pi_{\text{стр}}^{\text{об}} = M_{\text{мин}} \Pi_{\text{об}}^{\text{н}} + H_{\text{ад}}^{\text{пр}} \Pi, \quad (5)$$

бу ерда:

$H_{\text{ач}} \Pi_{\text{стр}}^{\text{об}}$ - янги объект (маҳсулот) бошланғич нархи;

$M_{\text{мин}} \Pi_{\text{об}}^{\text{н}}$ - янги объект нархининг минимал чегараси;

$H_{\text{ад}}^{\text{пр}} \Pi$ - қўшимча фойда кўринишида нархга устама.

Устамалар миқдорини кўрсатилган нисбат қийматларидан келиб чиқиб табақалаштириш тавсия этилади ва қуйидаги намунавий шкала бўйича ҳисоблаб чиқилади (1-жадвал):

1-жадвал

Рағбатлантирувчи устамалар шкаласи *

$\frac{M_{\text{мин}} \Pi_{\text{об}}^{\text{н}}}{H_{\text{ач}} \Pi_{\text{стр}}^{\text{об}} + C_{\text{лзат}}}$	Норматив фойдага фоизда устамалар миқдори
1,16 - 1,3	20
1,31 - 1,4	30
1,41 - 1,5	40
1,51 - 1,7	50
1,71 - 1,9	60
1,91 - 2,2	70
2,21 - 2,6	80
2,61 - 3,0	90
3,0 дан катта	100
*Янги техника (маҳсулот) нархини аниқлаш услубияти	

Юқори самарали янги техникаларнинг айрим турлари учун, агар лозим бўлса, норматив фойдадан ошиб кетадиган рағбатлантирувчи мукофот миқдори масаласи ҳар бир ҳолатда алоҳида кўриб чиқилиши мумкин.

Бошланғич нархларга бериладиган устамалар миқдори (4) формула бўйича аниқланадиган тақсимланадиган иқтисодий самаранинг 50%и билан чекланган. Агар қурилиш маҳсулоти учун максимал ва минимал нарх чегараларининг нисбати намунавий шкалада келтирилганлардан сезиларли даражада фарқ қилса, унда ушбу хусусиятни ҳисобга оладиган бошқа шкалаларни ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

⁶ Тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ушбу коэффициентнинг қиймати аниқлаштирилиши мумкин.

Қонун ҳужжатларида қурилиш корхоналарининг техник базасини кенгайтириш ёки юқори сифатли қурилиш объектларини ишга тушириш ва техникаларни (материалларни) тизимли янгилашни таъминлаш мақсадида устамаларни рағбатлантириш механизмларини яратиш услубиятини янада ривожлантириш кўзда тутилган. Параметрлари бўйича энг яхши маҳаллий ва хорижий моделларга мос келадиган янги юқори сифатли қурилиш маҳсулотларининг нархи бўйича рағбатлантириш ушбу ёки шунга ўхшаш қурилиш объектининг нархини аниқлаш учун 0,5 дан 1,25 гача бўлган рентабеллик миқдорида объектни ишга туширишнинг йиллик иқтисодий самарасига қараб белгиланиши керак, лекин белгиланган самара ҳажмининг 70% дан кўп бўлмаслиги лозим.

Шу билан бирга, қурилиш корхоналари эҳтиёжлари учун тубдан янги техникалардан фойдаланиш учун асосан рағбатлантириш кўзда тутилади. Шубҳасиз, техник ечимнинг янгилиги ва самарадорлигига қараб нарх ўлчамларининг бундай фарқланиши иқтисодий жиҳатдан оқланади.

Шунингдек, техник-иқтисодий параметрларини яхшилаш билан биргаликда қурилиш объекти сифатини яхшилаш кўзда тутилиши мумкин, бунда кўрсатилган нарх миқдори ўзгармасдан қолаверади. Агар қурилиш объектининг истеъмол хусусиятлари яхшиланмаса, нархлар миқдори камайтирилиши мумкин бўлади.

Қурилиш объектининг табақалаштирилган нархи қурилиш компанияларини эскирган лойиҳани янги илғор техникалар билан алмаштиришга ундайдиган иқтисодий шароитларни таъминлашни назарда тутади.

Ушбу мақсадлар учун қурилиш корхоналарида янги техникаларни рағбатлантириш фондлари ташкил этилиши керак. Ушбу фонд товар маҳсулотларининг қийматидан ёки бино ва иншоотларнинг лойиҳа қийматидан ажратмалар ҳисобига шакллантирилади. Қурилиш ходимларининг иш ҳақи фондига фоиз сифатида белгиланиши керак бўлган ажратмалар стандартлари қурилиш объектининг йўналишлари бўйича 0,2 дан 1% гача фарқланади. Ушбу ажратмалар ишлаб чиқаришнинг лойиҳа қийматига киритилган. Фондга бадалларнинг бир қисми (50-75%) маълум бир объект даражасида марказлаштирилмаган бўлиши мумкин.

Рағбатлантириш миқдори махсус шкала бўйича йиллик иқтисодий самаранинг фоизи сифатида белгиланиши керак, бунда қурилиш объектининг ҳар бир гуруҳи учун рағбатлантиришнинг пастки ва юқори чегаралари уларнинг самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда белгиланиши мумкин. Агар иқтисодий самаранинг катталигини аниқлашнинг иложи бўлмаса, рағбатлантириш учун ажратилган миқдор қурилиш лойиҳаси томонидан белгиланган давр учун янги техникаларни жорий этиш бўйича чора-тадбирларни амалга оширишда бевосита иштирок этган ходимларнинг иш ҳақи фондининг 20 фоизигача белгиланиши мумкин.

Бунда инновациялар ва уй-жой қурилишини ривожлантириш жамғармаси маълум роль ўйнайди ва қурилиш корхоналарининг умумий фаолиятини рағбатлантиради. Масалан, энг юқори сифатли маҳсулотларнинг солиштирма оғирлиги бўйича режанинг бажарилишига қараб фондни кўпайтириш (камайтириш) мумкин. Режага нисбатан объект қурилишининг умумий ҳажмида

ўртача сифатли маҳсулотлар улушининг кўпайиши билан фонд камаяди. Ушбу кўрсаткичларга қараб фонднинг кўпайиши (камайиши) махсус шкалалар (стандартлар) бўйича амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда қурилиш объектларининг аксарият тармоқларида фаолият юритаётган инновацияларни иқтисодий рағбатлантириш тизими янги техникаларни ривожлантиришни жадаллаштиришда муҳим ижобий роль ўйнайди.

Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра махсус рағбатлантириш тизимининг фаолият жараёнида ҳам жиддий камчиликлар аниқланди. Масалан, манба (тайёр маҳсулот таннархи) ва базавий кўрсаткич (иш ҳақи фонди) янги техникани рағбатлантириш фондида фан-техника тараққиёти бўйича ишлар ҳажми ва натижалари (самарадорлик) билан боғлиқ эмас. Натижада янги техникани рағбатлантириш миқдори, қоидага кўра, уларга бўлган амалдаги эҳтиёжга мос келмайди. Бундан ташқари, янги техника бўйича чора-тадбирларни жорий этиш, одатда, биринчи навбатда, меҳнат харажатларини камайтиради ва шунга мос равишда фонд ҳажми бевосита боғлиқ бўлган иш ҳақи фондини камайтиради. Фонд ҳажмини иқтисодий асослашнинг йўқлигининг салбий оқибатлари, унинг янги ускуналар учун миқдори одатда иш ҳақи фондига мутаносиб равишда белгиланиши билан оғирлашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Edward L. Glaeser Charles G. Nathanson. An extrapolative model of house price dynamics. NBER Working Paper No. 21037 March 2015 JEL No. D03, G02, R21. Pg.-51.
2. Edward L. Glaeser. Real Estate Bubbles and Urban Development / NBER Working Paper No. 22997 December 2016 JEL No. G15, R10, R30. Pg.-44.
3. Кенжабоев А.Т. Тадбиркорлик фаолиятида ахборотлаштириш миллий тизимини шакллантириш муаммолари.: иқт.фан.док.дисс....автореф. - Тошкент.: ТДИУ. 2005. - 41 б.,
4. Гафуров У.В., Ахунжанов У.М., Юлдашев Д.Т., Юсупов Б.А., Файзуллаев С.Х. Ўзбекистонда ўрта мулкдор қатламини кенгайтиришда тадбиркорлик салоҳиятидан фойдаланиш. -Т.: Молия, 2017. – 224 б.,
5. Зайналов Ж.Р. Саттаров Т. А. Повышение инновационной активности предприятий в условиях модернизации экономики //Головний редактор. – 2015. – С. 137.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 25, ч. I, с. 116.

Copyright: © 2024 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution-4.0 International License (CC - BY 4.0)

